

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА

КУЗНЕЦОВА КАТЕРИНА ЮРІЇВНА

УДК 111:172.3, 211.5, 261.7

**ЗАВЕРШЕННЯ МЕТАФІЗИКИ ЯК УМОВА
ФОРМУВАННЯ ПОСТСЕКУЛЯРНОЇ ПАРАДИГМИ**

Спеціальність 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Харків – 2021

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник:

доктор філософських наук, доцент
Бусова Ніна Андріївна,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, професор кафедри
теоретичної і практичної філософії імені
професора Й. Б. Шада.

Офіційні опоненти:

доктор філософських наук, професор
Бойченко Михайло Іванович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, професор кафедри
теоретичної і практичної філософії;

кандидат філософських наук, доцент
Толстов Іван Вікторович,
Український державний університет
залізничного транспорту (м. Харків), доцент кафедри
філософії та соціології.

Захист відбудеться «__» травня 2021 р. о ____ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.051.06 при Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, майдан Свободи 6, ауд. 243.

З дисертацією можна ознайомитися у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.

Автореферат розісланий «__» квітня 2021 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Тетяна ПОДОЛЬСЬКА

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Зростаючий політичний вплив релігійних спільнот та вірувань, активний релігійний дискурс у публічній сфері потребують переосмислення ролі релігії у сучасному суспільстві. Зміна місця релігії у публічній комунікації спричинена такими факторами як мультикультурність сучасних суспільств, демократизація та формування постметафізичного мислення. На думку Ю. Габермаса, публічній свідомості сьогоденної Європи підходить опис «постсекулярного суспільства», оскільки вона поки що налаштована на «збереження релігійних спільнот у все більш секулярному оточенні».

Розмови про постсекулярність – принаймні, у контексті габермасівської проблематики – стали можливими у цілком особливому інтелектуальному кліматі: в ситуації постмодерну, розпаду класичної раціональності і розповсюдження постметафізичної філософії, тобто філософії, яка чітко усвідомлює свої межі і відмовляється від рішення метафізичних проблем і пошуку абсолютних рішень.

Обговорення проблеми подолання метафізики відбувається за участі І. Канта і Г.В.Ф. Гегеля, О. Конта і Ф. Ніцше, Р. Карнапа і М. Гайдеггера і багатьох інших філософів. Низка взаємних звинувачень у метафізичності призводить до того, що вся філософія ХХ та ХХІ ст. в якомусь сенсі виявляється філософією, мислячою у ситуації «пост-».

Формування станів «пост-» цілком пояснюється в галузі соціальної філософії, яка намагається йти «в ногу з часом», але в першу чергу ці трансформації торкнулися онтології. Після гайдеггерівської тези про онтологічну будову метафізики дискурс про кінець метафізики і постметафізичне мислення неминуче зачіпає проблему теології та пов'язує проблеми оновлення філософії і теології в ХХ-ХХІ ст.

Плуралізм постметафізичної доби виключає саму можливість будь-якого теоретичного розрізнення метафоричної і неметафоричної мов. Це відстоює можливість релігійного досвіду. З іншого боку, відомий вислів Ф. Ніцше про смерть Бога, який вписаний у контекст критики метафізики, символічно означає остаточний занепад релігійного способу мислення і розквіт секуляризації, що є відмовою від апеляцій до інших рівнів буття, окрім зосередженого у фокусі сьогоденного і буденного.

Взаємозв'язок і взаємозалежність посметафізичного мислення і формування постсекулярності як характеристики суспільної свідомості є безсумнівними у контексті габермасівського філософського проєкту, що позначений кантівським мотивом самообмеження розуму. Проте терміни «постметафізика» та «постсекулярність» використовуються багатьма постмодерними авторами у значеннях, що не пов'язані з їх габермасівським тлумаченням. Натхненниками постмодерних інтерпретацій постметафізичного мислення виступили Ф. Ніцше та М. Гайдеггер. Змінилися настрої філософування та з'явилися інші умови для взаємовідносин науки і релігії. Отже, постає питання про те, чи всі варіанти постметафізичного мислення неминуче призводять до формування такої конфігурації релігійності та секулярності у суспільстві, яку ми можемо назвати постсекулярністю.

У розробці проблеми достовірності метафізичних істин брали участь І. Кант, Г.В.Ф. Гегель, О. Конт, М. Шлік, Р. Карнап, Ф. Ніцше, М. Гайдеггер, М. Горкгаймер, Л. Вітгенштайн та інші.

У роботах Р. Міллера, В. Г. Пушкіна, Ф. А. Єфремова, В. Ю. Кузнецова, В. Фурса, Ф. Е. Ажімова здійснено спроби дослідження генези установки на подолання метафізики, включаючи ті форми, які вона приймає у сучасному мисленні.

Спроби окреслити контури постметафізичного мислення і виявити відмінність метафізичного і неметафізичного мислення з'являються в роботах Ю. Габермаса, Є. В. Борисова, Р. Рорті, Ж.-Л. Маріона. Значимими у вирішенні зазначеної проблеми є наукові розвідки А. Бадью, Дж. Ваттімо, М. Бланшо, В. Декомба, М. Анрі, Е. Левінаса, Ж.-Ф. Ліотара, С. Забали.

Зміна ролі та місця релігії в епоху глобалізації, в умовах секуляризації і десекуляризації, сучасні тенденції у сфері релігії аналізуються в роботах П. Бергера, С. Бурьянова, О. Кирлежева, В. Новіка, Ю. Габермаса, С. Хантінгтона, С. Філатова, Ф. Фукуями, М. Епштейна, М. Мілбанка, Д. Узланера. Серед українських дослідників секуляризації та постсекулярності можна відзначити таких: О. Білокобильський, О. Богданова, С. Гераськов, В. Гуржи, К. Гуржи, А. Долгочуб, Т. Єрошенко, Р. Халіков, Ф. Шандор та ін.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана на кафедрі теоретичної і практичної філософії імені професора Й. Б. Шада філософського факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна в рамках комплексної наукової теми «Філософія і багатоманіття соціокультурних світів» (державний реєстраційний номер 0114U005439).

Мета і завдання дослідження. *Мета* дисертаційного дослідження полягає у з'ясуванні ролі постметафізичного мислення у формуванні постсекулярної парадигми.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних **завдань**:

- проаналізувати поняття «постметафізичне мислення» у порівнянні з поняттями «неметафізичне» і «антиметафізичне»;
- диференціювати способи подолання метафізики і їх концептуальне підґрунтя;
- розкрити трансформацію філософських стратегій щодо мови філософії при переході до постметафізичного мислення;
- дослідити зміну філософських і теологічних стратегій після розпаду онтоотеології;
- виявити значення «ослабленого мислення» для трансформації відношень між релігійним і секулярним у суспільстві;
- охарактеризувати секуляризм, секуляризацію і секулярність у їх взаємозв'язку з метафізичним і постметафізичним філософуванням;
- окреслити перспективи формування постсекулярного суспільства в умовах постметафізичного мислення.

Об'єктом дослідження є постсекулярний поворот у суспільному пізнанні, який відображає новий тип відносин між секулярними і релігійними сферами в сучасному суспільстві.

Предмет дослідження – постметафізичне мислення як необхідна умова формування постсекулярної парадигми.

Методи дослідження. Міждисциплінарний характер наукової роботи обумовив використання таких методів дослідження: для дослідження і порівняння підходів до критики метафізики використано порівняльно-історичний метод, для аналізу ідентичностей громадян, що пов'язані з релігійним або світським світоглядом – компаративістський, феноменологічний та герменевтичним методами послуговувались задля аналізу «теологічного повороту» у філософії та «філософського повороту» у теології. Стосунки між представниками релігійного і секулярного світогляду, а також необхідність формування постсекулярного суспільства розглянуті через призму комунікативного підходу Ю. Габермаса.

Наукова новизна отриманих результатів визначається тим, що представлена робота є першою в українській соціально-філософській думці спробою концептуалізації постметафізичного мислення (як у габермасівській, так і у постмодерністській інтерпретації) як необхідної умови формування постсекулярного стану суспільної свідомості.

Отримані результати, які відзначаються науковою новизною, конкретизуються в наступних положеннях:

уперше:

- виділено і схарактеризовано два підходи до критики метафізики: епістемологічний підхід сцієнтистської елімінації метафізики (позитивізм, аналітична філософія; критика метафізики І. Кантом і Г.В.Ф. Гегелем в ім'я свого розуміння науковості знання) і онтологічний підхід негативної метафізики (Ф. Ніцше, Т.В. Адорно, М. Гайдеггер, Ж. Дерріда), які у комплексі створюють горизонти постметафізичного мислення;
- артикульовано розмежування антиметафізичної та постметафізичної стратегій філософування, остання з яких є не відкиданням метафізики, а обмеженням її привілейованого доступу до абсолютного знання. Постметафізичне мислення створює умови для зміни ролі філософії: від власниці істинного знання про буття в цілому до посередника у міждисциплінарній і міжкультурній комунікації;
- виявлено два аспекти зв'язку між постметафізичним мисленням і формуванням постсекулярної парадигми. Перший, похідний від кантіанської філософії, полягає у використанні «суду розуму» по відношенню до філософії, у тому числі секуляристськи спрямованої, що сприяє обмеженню її повноважень у справі описання структур буття. Другий, виявлений у словах Ніцше про «смерть Бога», сприяє ослабленню теології, яка також відмовляється від онтологічних висловлювань і переходить до герменевтичних практик. Відбувається ослаблення метафізичних претензій на універсальну істину і з боку філософії, і з боку теології, що врешті-решт, приводить до можливості їх діалогу «на рівних»;

уточнено:

- постметафізичне прочитання критичної філософії І. Канта;
- розуміння понять «секуляризм», «секуляризація», «секулярність» у контексті постметафізичного мислення;
- зв'язок між «двостороннім процесом навчання» віри і розуму, діалогом і толерантністю у концепції постсекулярного суспільства Ю. Габермаса;

набули подальшого розвитку:

- концепції постметафізичного мислення та постсекулярного суспільства Ю. Габермаса;
- діалогічний підхід до вирішення проблеми зіткнення представників релігійних і секулярного світоглядів у суспільстві.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів дисертації полягає у можливості їх застосування для подальшого дослідження проблеми секуляризації і формування постсекулярного суспільства, у тому числі на теренах України. Отримані результати мають суттєве практичне значення для вирішення питань, пов'язаних із конфліктами на релігійному підґрунті, можуть слугувати для втілення у життя політичного принципу «рівності громадян держави при їх культурній відмінності»; можуть бути використані в навчальному процесі при викладанні дисциплін «Філософія», «Соціальна філософія», «Філософія релігії», «Онтологія», культурологічних курсів, а також при розробці навчальної та методичної літератури.

Особистий внесок дисертанта. Дисертаційне дослідження є результатом самостійної дослідницької роботи автора. Концепція, зміст, висновки дисертації і тексти публікацій розроблено і викладено автором самостійно. У дисертації використано підготовлені автором матеріали статей і тез виступів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення й результати дисертаційного дослідження обговорювалися на теоретичному семінарі кафедри теоретичної і практичної філософії імені професора Й. Б. Шада філософського факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та доповідалися автором на всеукраїнських і міжнародних конференціях: X, XI, XIII, XIV Харківські студентські філософські читання (м. Харків, 2014, 2015, 2017, 2018); XXXIII Міжнародній науково-практичній конференції «Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості» (м. Донецьк, 2014); Міжвузівській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Проблема людини у соціально-гуманітарному та медичному дискурсах» (м. Харків, 2016 р.); XXIV, XXV Харківські міжнародні Сковородинівські читання (с. Сковородинівка, м. Харків, 2016, 2017); Науково-практичні конференції, присвячені 25-річчю Харківського Архієрейського Собору 1992 року (м. Харків, 2017); Міжнародній науковій конференції «Німецький ідеалізм: Німеччина – Україна. До 260-річчя з дня народження Йоганна Баптиста Шада» (м. Харків, 2018); Норвезько-українській конференції, присвяченій діяльності Ф. Нансена в Україні у 1921–1922 роках, (м. Харків, 2019).

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 18 наукових публікаціях, з яких 4 статті опубліковано в українських спеціалізованих виданнях з філософських наук, 1 стаття в іноземному науковому періодичному виданні, 11 публікацій апробаційного характеру, 2 наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації.

Структура і обсяг дисертаційного дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (177 найменувань) та 1 додатка. Загальний обсяг роботи – 207 сторінок (10,4 д.а.), з яких 175 сторінок основного тексту (9 д.а.).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, проаналізовано ступінь розробленості проблеми, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет і методи дослідження, розкрито наукову новизну і практичне значення результатів роботи, наведено дані про публікації та перевірки результатів дослідження, вказано структуру і обсяг дисертації.

У **розділі 1 «Критика метафізики як сюжет європейського філософування»** визначено термінологію та основні характеристики критики метафізики і постметафізичного мислення; показано необхідність появи критики метафізики в ході історичного розвитку філософії від метафізичного до постметафізичного мислення; проаналізовано погляди на можливість метафізики як строгої науки від Канта до позитивістів; розглянуто позитивізм та ствердження принципової ненауковості метафізики; визначено шляхи розвитку критики метафізики: сцієнтистської елімінації метафізики (позитивізм, аналітична філософія; критика метафізики І. Кантом і Г.В.Ф. Гегелем) і негативної метафізики (Ф. Ніцше, Т.В. Адорно, М. Гайдеггер, Ж. Дерріда); розглянуто філософію М. Гайдеггера: від метафізики до фундаментальної онтології. Проаналізовано три основні шляхи, за якими розвивається сучасне філософське мислення: асимілювання філософії до наук; поділ праці; відхід філософії на ірраціональні позиції.

У підрозділі 1.1. *«Критика метафізики і постметафізичне мислення: термінологія і основні характеристики»* розкрита трансформація поняття «постметафізичне мислення» як складного і багатоманітного феномена. За розумінням Ю. Габермаса, «постметафізику» представлено у вигляді множини постметафізичних проєктів. Досліджено питання розрізнення або ототожнення «постметафізичного» з такими поняттями як «антиметафізичне» та «неметафізичне», визначено їх основні характеристики.

У підрозділі 1.2. *«Можливість метафізики як строгої науки»* представлено трактування поняття метафізики від І. Канта до О. Конта, розглянуто аргументи за і проти ствердження принципової ненауковості метафізики.

У пункті 1.2.1. *«І. Кант: критика метафізики як шлях до її оновлення»* висвітлено позицію І. Канта щодо сучасної для нього метафізики. І. Кант розпочинає гносеологічну лінію у критиці метафізики, що характеризується недовірою до її пізнавальних методів. Погоджуючись з Ю. Габермасом, вважаємо І. Канта ідейним засновником постметафізичного філософування. І. Кант оскаржує претензії метафізики на досягнення граничних основ буття, на підставі чого можна побудувати єдину, зв'язну, строго обґрунтовану картину світу.

У пункті 1.2.2. *«Позитивізм та ствердження принципової ненауковості метафізики»* охарактеризовано спільну для всіх позитивістів позицію щодо недопустимості метафізичних висловлювань у науковому знанні. Беручи до уваги праці О. Конта, Р. Карнапа, Л. Вітгенштайна, Б. Рассела, А. Айєра та інших представників позитивізму та аналітичної філософії, зроблено висновок про неможливість істинності метафізичного висловлювання про суще як таке, отже, про неможливість існування таких висловлювань у науковому дискурсі. Метафізику

представлено як попередню сходинку людського мислення, що передуює появі науки. Розвиток науки, здатної пояснити світобудову за допомогою емпіричних методів пізнання, робить метафізику не просто непотрібною, а й навіть шкідливою.

У підрозділі 1.3. «*Завершення епохи метафізики і критика метафізичної мови*» увага зосереджена на причинах відходу від метафізики та розчаруванні в ній (Ф. Ніцше) та ідеях переходу від метафізики до фундаментальної онтології (М. Гайдеггер).

У пункті 1.3.1. «*Розчарування у категоріях метафізики та нігілізм Ф. Ніцше*» проаналізовано основні тези критики метафізики, про які говорить Ніцше. Філософську програму Ф. Ніцше позначено як неметафізичну або антиметафізичну. Проте з позиції риторики Ф. Ніцше виступає як постметафізичний мислитель. Динамічні розрізнення, мозаїчність поєднань фрагментів, постійно доповнювана множинність, що тяжіє до цілісності – ознаки постметафізичного мислення.

У пункті 1.3.2. «*Філософія М. Гайдеггера: від метафізики до фундаментальної онтології*» представлено позицію М. Гайдеггера щодо завершення метафізики, яке він уявляє як необхідний крок у розвитку філософії. Метафізика, за М. Гайдеггером, була термінологічною завісою, яка не давала доступу до буття, підміняючи його суцим. Розвиток філософії полягає в критиці метафізики з метою звільнення онтології. Метафізичність пов'язана з ототожненням буття і суцього, що закладає основу для забуття буття. Необхідність введення онтологічної відмінності буття і суцього призводить до необхідності подолання метафізики, деструкції історії онтології.

У розділі 2. «**Розпад онтотеології та самообмеження розуму у сучасному філософському осмисленні релігії**» досліджено відображення в сучасному філософуванні двох версій формування постметафізичного мислення – кантівської та ніцшеанської.

У підрозділі 2.1. «*Смерть Бога*» і оновлення теології» проаналізовано філософський доробок сучасних теологів щодо можливості існування теології і віри в Бога у секулярному суспільстві «після смерті Бога». Стверджується новий принцип теології, що ігнорує онтологічний статус Бога, але зосереджується на репрезентації божественного у світі. Мова йде про розрізнення сфер функціонування теології і філософії.

У пункті 2.1.1. «*Феноменологічна критика онтотеології*» висвітлено позицію Е. Левінаса щодо проблеми мислення Бога, і Ж.-Л. Маріона як критика онтотеології. «Бог без буття» Ж.-Л. Маріона – це не твердження про неіснування Бога, а спроба уникнення будь-якої предикації Бога як суцього – на відміну від метафізичної традиції, яка доводила існування Бога. Буття Бога як першопричини не заперечується, воно в процесі феноменологічної редукції виноситься за дужки.

У пункті 2.1.2. «*Деконструкція і формування слабкої теології*» розкривається позиція Ж. Дерріда стосовно двозначності всієї класичної метафізичної мови. Термін «метафізика» постає у нього в своїй неоднозначності. Метафізика фокусує увагу на центральному, істотному, ігноруючи другорядне, двозначне, риторичне тощо. Деконструкція не переносить акцент на маргіналії, а залишається у проміжку опозиції, демонструючи рухливість цих відносин. Встановлено, що Дж. Капуто для побудови своєї «слабкої теології» використовує деконструктивістську аргументацію.

«Слабка теологія» не вважає Бога ні вищим сушим, ні буттям самим по собі, ні причиною або підставою буття.

У підрозділі 2.2. «Філософія на шляху до діалогу: «суд розуму» і «ослаблене мислення» проаналізовано два шляхи переходу до комунікативно орієнтованої філософії. Постметафізична філософія Ю. Габермаса та герменевтика Дж. Ваттімо визначають майбутнє філософії у забезпеченні посередництва в діалогах людей різних культур.

У пункті 2.2.1. «Обмеження домагань розуму і комунікативна раціональність» стверджується, що кантівське «обмеження розуму» сприяло втраті філософією універсалістських претензій на істинність. У працях Ю. Габермаса знаходимо розвиток цієї тези. Визначено, що теорія більш не претендує на тотальне охоплення і привілейований доступ до істини, питання про істину вирішується локально, на рівні «процедурної раціональності», яка і характеризує, за Ю. Габермасом, постметафізичне мислення. Встановлено, що в ситуації, коли жодна світоглядна позиція не є центральною, вирішальне значення отримує міжсуб'єктна комунікація.

У пункті 2.2.2. «Герменевтика: «слабка думка» і свобода інтерпретації» висвітлена позиція Дж. Ваттімо, схарактеризовано введене ним поняття «слабка думка (*pensiero debole*)». Продемонстровано, як ослаблене християнство переміщує Бога у сферу комунікації та інтерпретації, відмовляючись від метафор онтологічної висоти і глибини. Метою філософських концепцій Дж. Ваттімо і Р. Рорті є формування суспільства тотальної комунікації, побудованого на тотально демократичних підставах, що можливо, якщо думка повністю відмовиться від всіх домагань на роль об'єктивного, універсального і аподиктичного фундаменту.

У розділі 3. «Діалектика секуляризації»: від секуляризму до постсекулярності» встановлено зв'язок між метафізикою і секуляризмом, між постаметафізичним мисленням і постсекулярною парадигмою. Стверджується, що для формування постсекулярного суспільства необхідна ситуація рівноправності всіх світоглядних позицій, яка можлива за умови реалізації принципів постаметафізичного мислення.

У підрозділі 3.1. «Криза секуляризму – продовження секуляризації» розмежовано поняття «секуляризм», «секуляризація», «секулярність», виявлено, що секуляризм відповідає критеріям метафізичного поняття, у той час як два інші терміни мають постаметафізичний характер. Зроблено висновок, що сучасне суспільство характеризується двома одночасними, але різноспрямованими процесами: кризою секуляризму і розповсюдженням секулярності.

У підрозділі 3.2. «Нарис постсекулярного суспільства: соціально-політичні наслідки секуляризації» надано перелік суттєвих ознак постсекуляризму. Показано, що секуляризація як індивідуалізація релігії і функціональна диференціація соціальних підсистем (держава, економіка, наука, освіта тощо) є незаперечним фактом. Визначено основний принцип секулярного суспільства: відокремлювати свої метафізичні та релігійні переконання від сфери політики і суспільного життя, зберігаючи при цьому релігійні переконання в «приватній сфері». Стверджено, що зарано говорити про постсекулярне суспільство або державу, постсекулярність виступає скоріше нормативною характеристикою сучасної культури, логічним продовженням процесу секуляризації, яке тільки втілюється в житті.

У підрозділі 3.3. «*Постсекулярна парадигма: необхідність взаємного визнання, діалог та толерантність*» на підставі аналізу праць Ю. Габермаса, Й. Ратцінгера виявлена основна характеристика відносин у постсекулярному суспільстві – процес взаємного навчання та перекладу понять, у ході якого релігія вчиться раціональної аргументації і викладу своїх принципів доступною для публічної сфери мовою, а філософія вчиться використовувати етико-політичний потенціал священних текстів. Продемонстровано складнощі вибудови відносин між релігійними та атеїстичними громадянами у суспільстві. Релігійні традиції є ресурсами смислів, що особливо цінно при артикулюванні моральних інтуїцій. Такі вирази можна перекладати світською мовою і використовувати в аргументації. Проаналізовано існування постсекулярного суспільства в Україні.

ВИСНОВКИ

У дисертації проведено аналіз ролі постметафізичного мислення у формуванні постсекулярної парадигми і з'ясовано, що утворення нової конфігурації релігійного і світського у суспільстві прямо пов'язано з новим розумінням меж філософії, яке утворилося внаслідок завершення метафізики. Висновки дисертаційного дослідження представлено в наступних положеннях:

1. Для багатьох дослідників «постметафізичне мислення» є зручним концептуальним конструктом, що підсумовує і висловлює основні мотиви сучасного філософування. «Постметафізичне мислення» у працях Габермаса постає складним і багатоманітним феноменом. Використовуючи різну оптику, Габермас визначає постметафізичне мислення: 1) з позицій, близьких до позитивізму, як складову сучасної філософської думки, що позначена негативним ставленням до метафізики і намаганням її подолати; 2) як парадигму сучасного мислення взагалі, до якої за суттю належать усі напрями сучасної філософії. Значні термінологічні труднощі пов'язані з розрізненням або ототожненням «постметафізичного» з такими поняттями як «антиметафізичне» та «неметафізичне». Антиметафізичне мислення намагається конструювати традицію метафізики як стійку форму, яка йому передує. Постметафізичне мислення аналізує проєкти подолання метафізики з точки зору послідовності трактовок сутності метафізики і послідовності критики метафізики, вбачаючи у кожному кроці цих послідовностей певне смислове зрушення.

Постметафізична думка, критикуючи установки класичної метафізики, переходить до іншого, комунікативно орієнтованого філософського теоретизування. Можна говорити про три фундаментальні зрушення, що характеризують постметафізичну філософію. Це остаточна децентрація суб'єкту, відмова від розуміння знання як репрезентації та легітимація присутності у філософії фігуративного виміру, непрямой комунікації, силових ефектів тощо. Отже, мова йде не про остаточне виключення метафізики з філософського поля, а про переформатування самого цього поля таким чином, щоб метафізика втратила свою головну роль.

2. Будь-яка дослідницька стратегія в постметафізичному аспекті є критикою метафізики і спробою її подолання. Можна виділити два шляхи критики метафізики: сцієнтистське виключення метафізики (позитивізм, аналітична філософія, критика

метафізики у І. Канта та Г. Гегеля, пов'язана з розумінням науковості) та негативну метафізику (Ф. Ніцше, Т. Адорно, М. Гайдеггер, Ж. Дерріда). Позитивізм та сцієнтизм мають антиметафізичний характер, бо наділяють метафізику статусом персони *non grata*. Постметафізична філософія пов'язана не лише з критикою метафізики, але і з її аналізом і відкриттям нових ходів мислення. Ж. Бенуа пропонує розрізняти подолання метафізики як «метафізичний» проект, що розташовує себе «по той бік» філософії і вимушений «тягти на собі важкий тягар (покійну метафізику)», і менш радикальну критику, яка намагається триматися поруч зі створеними мовами і тому значно менш метафізичну за характером. Говорячи про горизонти метафізики, постметафізична філософія розташовує себе на цих самих межах.

Кантівська самокритика розуму, на думку Ю. Габермаса, має двосторонню спрямованість: вона проголошує теоретичний розум замість метафізичної традиції і практичний розум замість християнського вчення. З його міркувань був зроблений висновок: або від метафізики слід відмовитися взагалі, або відмовитися варто не стільки від неї самої, скільки від її постановки питань. Найбільш радикальні критики пішли першим шляхом, принагідно відмовившись від будь-якої філософії, або перетворивши її в коментар (до природознавства, до психології, до логіки, до літератури тощо). Інші – створили некласичну метафізику, в основу якої було покладено онтологію суб'єкта. Як зазначає Ю. Габермас, спроби асимілювання філософії до наук, беручи за зразок математичне природознавство (вulgарний матеріалізм, позитивізм), гуманітарні науки (герменевтика В. Дільтея) або ж точні науки – логіку і математику (віденський позитивізм та аналітична філософія), не вирішили проблем метафізичного мислення, а лише створили нові проблеми.

Філософська програма Ф. Ніцше складається як стратегія подолання недоліків метафізичної думки, тому її можна позначити як неметафізичну або антиметафізичну. Питання про пост-/антиметафізичність філософії Ф. Ніцше розташоване не так в області тематичної критики метафізичної філософії, як в зміні стратегій філософського письма, у просторі стилю. Систематична критика головних категорій метафізики, здійснена Ф. Ніцше у його пізніх творах, критика понять причинності, суб'єкту, тотожності, референціальної істини та істини одкровення тощо необхідно має бути співвіднесена з його риторикою.

3. Для Ф. Ніцше, оскільки метафізика бачиться вкоріненою в мові, критика метафізики є по суті критикою мови. Текст Ф. Ніцше принципово різномірний, суперечливий, є змішанням не тільки різних смислових позицій, але і різних стилів, що не зводяться до єдиного синтезу. На противагу проектам трансформації філософії в науку або поезію, Т. Адорно висуває цілком ніцшеанську тезу про те, що філософія – це не дослідження, а тлумачення.

4. Гайдеггерівський проект подолання метафізики визначив багато ходів християнської теології кінця ХХ ст. в її прагненні вибратися з лабіринтів спекулятивної думки і знайти способи мислення про Бога, які були б вкорінені в фактичній дійсності людської екзистенції.

Критика метафізики в теологічному проекті Маріона має подвійний характер. З одного боку, це критика будь-якої метафізики, де Бог зводиться до якогось фундаментального поняття (наприклад, *causa sui*). Якщо в метафізиці ставиться під сумнів легітимність підстави взагалі, то і Бог як підстава стає проблематичним. Бог

онтотеології виявляється концептуальним ідолом, спробою вмістити божественне в рамки визначень людського розуму. З іншого боку, це критика новоєвропейської метафізики, де Бог пов'язується із суб'єктивністю (*cogito* Декарта, гегелівський абсолютний суб'єкт, ніцшеанська воля до влади і навіть *Dasein* Гайдегера). У творчості Маріона і Мануссакіса використовується феноменологічний підхід, відповідно до якого питання про Бога переходить з області метафізики в сферу особистого досвіду людини. Феноменологічна критика онтотеології передбачає реабілітацію поетики.

У перспективі деконструкції теологічна думка скасовує традиційне поняття «Бога» онтотеології, занурюючи його в контекст нескінченної лінгвістичної гри з великою кількістю взаємозв'язків, тим самим вводячи теологічні поняття в герменевтичне коло. Слабке богослов'я відмовляється від претензій на висування тверджень, намагаючись, за порадою Гайдегера, бути відкритим до «самих речей», тобто до того, що складає нашу найглибшу турботу і не може бути виражене точними формулюваннями і твердженнями об'єктивуючого мислення.

5. Творчість Ж. Дерріда, Ж.-Л. Маріона, М. Тейлора та ін. не є повним анулюванням філософії або її «розчиненням» в літературі, але є своєрідною відповіддю на «виклик часу» в своїх аргументації, формі і стилі. Ю. Габермас, натомість, вважає відповіддю на «виклик часу» філософію комунікативної раціональності, що дозволяє забезпечити завдяки виконуваній нею медіативній функції єдність розуму, що розпався в епоху модерну на науковий, моральний і художньо-естетичний дискурси, і мінімізувати розрив між «експертними культурами» і «повсякденною комунікацією». Саме в цьому статусі філософія зберігає за собою функцію «берегині раціональності» в епоху постметафізичного мислення, створюючи передумови для єдності теоретичного і практичного розуму і вдосконалення сфери соціального життєвого світу.

Представлену в працях Ф. Ніцше й М. Гайдегера нігілістичну лінію в критиці метафізики продовжує Дж. Ваттімо, для якого філософія традиційно визначалася «сильними» концепціями буття і мислення. За визначенням Ваттімо, перехід від модерну до постмодерну, до «слабкої думки» – перехід від сильних стабільних структур до слабких структур, від сильних єдностей – до слабких множин, від панування – до свободи, від авторитарної влади – до демократії.

6. Говорячи про постсекулярну філософію неможливо уникнути запитання про те, що ж розуміється під секулярним, яке в цьому постсекулярному начебто долається. Для відповіді на це питання необхідно розрізнити секуляризм, секуляризацію та секулярність, адже на нашу думку, ці поняття не рівнозначні.

Секуляризм ми розуміємо як ідеологію, що передбачає зникнення релігії, «розчаклування» світу, звільнення людини і людства від усіляких чар, перш за все, релігійних. Відповідно до секуляризму людина критикує все релігійне, в тому числі і релігійні інститути, а також вважає, що нерелігійні та антирелігійні принципи мають лежати в основі людської моралі. Секуляризація є тим позитивним способом, яким суспільство відповідає на поклик власної релігійної традиції. Секуляризація усуває не релігію як таку, але лише деякі форми релігійності, несумісні з новим баченням реальності. Таким чином, під секуляризацією ми маємо на увазі певний процес зміни статусу релігійної віри в суспільній свідомості.

Терміном секулярність (український синонім *світськість*) позначається або стан свідомості сучасного (модерного) суб'єкта, який перестав бути релігійним, або для якого на зміну релігійній вірі прийшов сучасний (модерний) досвід; або стан сучасних установ (інститутів) та практик, які працюють поза будь-яким зв'язком з релігією.

7. Завершення метафізики означає втрату довіри до будь-яких метанаративів, у тому числі і секуляризму. Префікс «пост» застосовується до нинішньої епохи, коли ми говоримо про кінець секуляризму, і ні в якому разі не про кінець секулярності.

Критика Ю. Габермасом сцієнтизму і фундаменталізму ґрунтується на його критиці метафізики. Ю. Габермас відкидає будь-які спроби обґрунтувати філософію або релігію абсолютними, універсальними, трансцендентними або вічними принципами. У західній метафізиці Ю. Габермас бачить корінь як фундаменталізму, так і сцієнтизму. Підтримуючи кантіанську відмінність між дискурсивним розумом і релігійною вірою, Ю. Габермас знаходить рішення дилеми сцієнтизму і фундаменталізму в «постметафізичному» ствердженні нейтральності дискурсивного розуму, яка доступна через загальний процес обговорення і аргументації, який він і називає «комунікативною раціональністю».

Кінець метафізики і метанаративів також означає, що свої підстави втратила не тільки релігія, але і атеїзм. У ситуації завершення метафізики жодна метанарація не є центральною або провідною; отже, жоден метанаратив не може нав'язувати свої твердження, єдиною можливістю і формою поширення тих чи інших переконань стає діалог. В таких умовах філософії слід визнати себе частиною того ж історичного процесу, який сприяє поверненню релігії, і вона повинна досягнути його внутрішні принципи з тим, щоб критично оцінити його результати. Релігія ж повинна відмовитися від ілюзії щодо можливості відновлення релігійної етики на природних підставах. Замість цього їй слід уважніше поставитися до потенційних можливостей діалогу.

Динаміка секуляризації може бути описана як процес взаємного навчання та перекладу понять, в ході якого релігія вчиться раціональної аргументації і викладу своїх принципів доступною для публічної сфери мовою, а філософія вчиться використовувати етико-політичний потенціал священних текстів.

Відстоюючи ідею про необхідність діалогу між західним суспільством, яке пройшло довгий і тяжкий шлях секуляризації, і представниками культур, які тільки ступають на шлях секуляризації, а також між секулярною більшістю і релігійною меншістю в самому західному суспільстві, Ю. Габермас прийшов до висновку, що успіх цих діалогів залежить, більшою мірою, від того, чи зможе сам Захід не забути «про відкриту, незавершену діалектику свого власного, західного процесу секуляризації». Конструктивний діалог у сучасному світі спрямований на досягнення взаєморозуміння і взаємного збагачення його учасників: власне кажучи, ми маємо бути вдячні партнерам у діалозі вже за те одне, що вони показують нам предмет нашого спільного зацікавлення з такого боку, з якого ми самі ніколи б його не побачили.

Для України, яка за часів незалежності пережила надзвичайне релігійне відродження, виразніше, ніж у будь-якому іншому пострадянському суспільстві,

наразі необхідні інструменти для взаємодії релігії та держави. З інституціоналізацією України як секулярної конституційної держави, заснованої на подвійному принципі «не впроваджувати релігію» та «вільно сповідувати релігію», почало зникати саме розрізнення «церкви» та «секти», «національної конфесії» та «релігійних меншин», «традиційних» та «іноземних» релігій. Хоча відсутність релігійної єдності суперечить вкоріненню у релігії власне релігійним, а також націоналістичним традиціям, насправді вона може виявитися благом, яке сприятиме формуванню релігійно толерантної, етнічно, культурно й мовно плюралістичної, демократичної України.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті, опубліковані в наукових фахових виданнях України:

1. Кузнецова К. Ю. І. Кант та Ф. Ніцше: два підходи до критики метафізики. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 114. С. 150–154.
2. Кузнецова К. Ю. Слабка думка («il pensiero debole») і «слабка теологія» як симптоми постметафізичного мислення. *Гуманітарний часопис*. 2019. №3. С. 22–33.
3. Кузнецова К. Ю. Криза секуляризму як продовження секуляризації. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії»*. 2020. № 62. С. 79–90.
4. Кузнецова К. Ю. Критика метафізики і постметафізичне мислення: термінологія і основні характеристики. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. 2020. №1 (45). С. 132–142.

Стаття, опублікована в науковому фаховому виданні іншої держави:

5. Kuznetsova K. Yu. I. Kant's philosophy of religion in the context of the post-secular paradigm. *The European Journal of Humanities and Social Sciences*. 2018. №1. P. 72–76.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Долгопол Е. Ю. Диалог между верой и разумом как путь к «религии в пределах только разума» // X Харківські студентські філософські читання: матеріали міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів, 24–25 квітня 2014 р., Харків, 2014. С. 43–45.
7. Долгопол Е. Ю. Постсекуляризм: новые возможности для политического дискурса // Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості: матеріали XXXIII міжнародної науково-практичної конференції, 18 квітня 2014 р., Донецьк, 2014. С. 56–57.
8. Долгопол Е. Ю. Генеалогия понятия «толерантность» в контексте постсекулярного общества // XI Харківські студентські філософські читання: матеріали всеукраїнської наукової конференції студентів та аспірантів, 16–17 квітня 2015 р., Харків, 2015. С. 6–7.

9. Кузнецова К. Ю. Духовні пошуки людини у ситуації завершення метафізики. // Проблема людини у соціально-гуманітарному та медичному дискурсах: матеріали міжвузівської науково-практичної конференції з міжнародної участю, 31 березня 2016 р., Харків, 2016. С. 104–105.

10. Кузнецова К. Ю. Постметафізичне мислення та проблема подолання метафізики у філософії Ю.Габермаса // Античні витоки європейської раціональності: до 2400 річчя Арістотеля: матеріали ХХІV Харківських міжнародних Сковородинівських читань, 23-24 вересня 2016 р., Сковородинівка, Харків, 2016. С. 94–100.

11. Кузнецова К. Ю. Ослаблення метафізичної думки як передумова постсекулярної доби // Науково-практична конференція, присвячена 25-річчю Харківського Архієрейського Собору 1992 року: матеріали науково-практичної конференції, 27 квітня 2017 р., Харків, 2017. С. 141–145.

12. Кузнецова К. Ю. «Постметафізика» і проблема термінологічної невизначеності // ХІІІ Харківські студентські філософські читання: до 255-річчя Йоганна Готліба Фіхте: матеріали всеукраїнської наукової конференції студентів та аспірантів, 18-19 травня 2017 р., Харків, 2017. С. 22–26.

13. Кузнецова К. Ю. Постсекулярна парадигма: необхідність взаємного визнання, діалог та толерантність // Філософ – співрозмовник світу: діалог, комунікація, консенсус: матеріали ХХV Харківських міжнародних Сковородинівських читань, присвячених 295-річчю з дня народження Г.С. Сковороди, 30 вересня–1 жовтня 2017 р., Сковородинівка, Харків, 2017. С. 137–142.

14. Кузнецова К. Ю. Постметафізичні зрушення у релігійному просторі: постсекулярність та пост християнство // ХІV Харківські студентські філософські читання: до 230-річчя Артура Шопенгауера: матеріали міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів, 17 травня 2018 р., Харків, 2018. С. 52–54.

15. Кузнецова К. Ю. Постметафізичне прочитання критичної філософії І.Канта. // Німецький ідеалізм: Німеччина – Україна. До 260-річчя з дня народження Йоганна Баптиста Шада: матеріали міжнародної наукової конференції, 18-19 жовтня 2018 р., Харків, 2018. С. 93–99.

16. Кузнецова К. Ю. Комунікація між віруючими і невіруючими громадянами у постсекулярному суспільстві [Електронний ресурс]. // Норвезько-українська конференція, присвячена діяльності Ф. Нансена в Україні у 1921–1922 роках: матеріали Норвезько-української конференції, 10–11 жовтня 2019 р., Харків, 2019. Режим доступу: [<http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/15030>].

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

17. Долгопол К. Ю. Секулярність як соціальний конструкт. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 96 (5). С. 219–222.

18. Кузнецова К. Ю. Концепція «постсекулярного суспільства» та ствердження необхідності діалогу». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії»*. 2015. Випуск 53. С. 95–101.

АНОТАЦІЯ

Кузнецова К. Ю. Завершення метафізики як умова формування постсекулярної парадигми. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2021.

Дисертація присвячена дослідженню постсекулярного повороту в суспільному пізнанні, який відображає новий тип відносин між секулярними і релігійними сферами в сучасному суспільстві, деприватизацію релігії та повернення її в публічний простір. Робота є результатом переосмислення постметафізичного мислення як необхідної умови формування постсекулярної парадигми. Виділено і схарактеризовано два підходи до критики метафізики: епістемологічний підхід сциєнтистської елімінації метафізики і онтологічний підхід негативної метафізики, які у комплексі створюють горизонти постметафізичного мислення. Запропоновано розмежування між антиметафізичною та постметафізичною стратегіями філософування, остання з яких є не відкиданням метафізики, а обмеженням її привілейованого доступу до абсолютного знання. Виявлено два аспекти зв'язку між постметафізичним мисленням і формуванням постсекулярної парадигми. Обґрунтовано, що завершення метафізики означає втрату довіри до будь-яких метанаративів, у тому числі і секуляризму, що робить суспільну свідомість відкритою для релігійного досвіду. Таким чином, у дисертації з'ясовано роль постметафізичного мислення у формуванні постсекулярної парадигми.

Ключові слова: ослаблене мислення, слабка теологія, постсекулярність, секуляризація, постметафізична філософія, секулярність, постсекулярна епоха, подолання метафізики, антиметафізика.

АННОТАЦИЯ

Кузнецова Е. Ю. Завершение метафизики как условие формирования постсекулярной парадигмы. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.03 – социальная философия и философия истории. – Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, Министерство образования и науки Украины, Харьков, 2021.

Диссертация посвящена исследованию постсекулярного поворота в общественном познании, который отображает новый тип отношений между секулярными и религиозными сферами в современном обществе, деприватизацию религии и возвращение её в публичное пространство. Работа является результатом переосмысления постметафизического мышления как необходимого условия формирования постсекулярной парадигмы. Выделено и охарактеризовано два подхода к критике метафизики: эпистемологический подход сциєнтистской элиминации метафизики и онтологический подход негативной метафизики, которые в комплексе создают горизонты постметафизического мышления. Предложено

разграничение между антиметафизической и постметафизической стратегиями философствования, последняя из которых является не отбрасыванием метафизики, а ограничением ее привилегированного доступа к абсолютному знанию. Выявлено два аспекта связи между постметафизическим мышлением и формированием постсекулярной парадигмы. Обосновано, что завершение метафизики означает потерю доверия к любым метанарративам, в том числе и к секуляризму, что делает общественное сознание открытым для религиозного опыта. Таким образом, в диссертации выяснена роль постметафизического мышления в формировании постсекулярной парадигмы.

Ключевые слова: ослабленное мышления, слабая теология, постсекулярность, секуляризация, постметафизическая философия, секулярность, постсекулярная эпоха, преодоление метафизики, антиметафизика.

ABSTRACT

Kuznetsova K. Yu. Completion of metaphysics as a condition for the postsecular paradigm formation. – Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Philosophy: Speciality 09.00.03 Social Philosophy and Philosophy of History (Philosophy). – V. N. Karazin Kharkiv National University of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2021.

The presented work is the first attempt in Ukrainian socio-philosophical thought to conceptualize postmetaphysical thinking (both in Habermasian and postmodernist interpretation) as a necessary condition for the formation of the postsecular state of social consciousness.

The dissertation is devoted to the research of postsecular turn in social cognition, which reflects a new type of relations between secular and religious spheres in modern society.

The work is the result of rethinking postmetaphysical thinking as a necessary condition for the formation of a postsecular paradigm.

Two approaches to the critique of metaphysics are singled out and characterized: the epistemological approach of the scientific elimination of metaphysics and the ontological approach of negative metaphysics, which together create horizons of postmetaphysical thinking. The epistemological approach, which emphasizes the conditions and procedures of cognition, prefers the structural-formal analysis of the metaphysical method of cognition, refusing to consider the subject area of metaphysical thinking as important. Ontological critique of metaphysics, without denying the importance of its subject area, takes the form of meaningful overcoming of metaphysical thinking as one-sided and insufficient.

A distinction is made between antimetaphysical and postmetaphysical strategies of philosophizing, the latter of which is not a rejection of metaphysics, but a restriction of its privileged access to absolute knowledge. Postmetaphysical thinking is a way of renewing philosophy, which on the one hand denies any worldview or philosophical system the ability to know the limits of existence, and on the other – refocuses philosophy on understanding the existing, everyday, not related to supernatural human existence. Thus, postmetaphysical thinking creates the conditions for changing the role of philosophy: from the owner of the

true knowledge of life in general to the mediator in interdisciplinary and intercultural communication.

Two aspects of the connection between postmetaphysical thinking and the formation of the postsecular paradigm have been identified. The first, derived from Kantian philosophy, is the use of the "court of reason" in relation to philosophy, including secularist, which limits its powers in describing the structures of existence. The second, found in Nietzsche's words about the "death of God," contributes to the weakening of theology, which also abandons ontological statements and moves to hermeneutic practices. Thus, there is a weakening of metaphysical claims to universal truth on the part of both philosophy and theology, which ultimately leads to the possibility of their dialogue "on an equal footing."

It is substantiated that the completion of metaphysics means a loss of confidence in any metanarratives, including secularism. The prefix "post" is used to the present era, it concerns the end of secularism, but not the end of secularity.

The results obtained are of essential practical importance for resolving issues related to conflicts on religious grounds, and can serve as an argument for the implementation of the political principle of "equality of citizens of the state with their cultural differences."

Thus, the dissertation clarifies the role of postmetaphysical thinking in the formation of the postsecular paradigm.

Key words: weakened thinking, weak theology, postsecularity, secularization, postmetaphysical philosophy, secularity, postsecular epoch, overcoming metaphysics, antimetaphysics.